

RADOSLAV VEČERKA

ASYMETRICKÝ MODEL ŘECKO-STAROSLOVĚNSKÉ PŘEKLADOVÉ EKVIVALENCE SYNONYMICKÝCH A DUBLETNÍCH SYNTAKTICKÝCH KONSTRUKCÍ

Syntaktickou synonymií, resp. dubletností je nutno při zkoumání překladové techniky brát v úvahu oboustranně: neplatí jen pravidlo, že ekvivalentem prostředku a v textu předloh může být celý soubor synonymních/dubletních (dále s/d) prostředků a' , b' , ... n' v textu přeloženém, nýbrž i pravidlo, že prostředek a' v textu přeloženém může být ekvivalentem celého souboru s/d prostředků a , b , ... n v textu předloh. Pro úplný a vskutku výstižný popis překladové ekvivalence je tedy nezbytné vyšetřit vždycky detailně, jaké celé soubory s/d prostředků — a za jakých podmínek — si v textu originálním i přeloženém odpovídají.

Budeme-li dále uvažovat o nejjednodušším, ale i fakticky nejčastějším typu překladové ekvivalence s/d syntaktických konstrukcí, v němž by jak v textu originálu (řeckých), tak i v textu jejich překladů (staroslověnských) vystupovaly minimální možné soubory, tj. vždy pouze po dvou s/d prostředcích v každém z obou pozorovaných jazyků, můžeme spekulativně předpokládat tři modely překladové ekvivalence:

I. Symetrický model překladové ekvivalence úplné, v němž každý z obou s/d prostředků v textu řeckém je přeložen oběma s/d prostředky v textu staroslověnském, tedy $a \rightarrow a', b'$; $b \rightarrow a', b'$. „Překladový čtverec“ tvořený průsekem s/d prostředků staroslověnských na vertikále a řeckých na horizontále má obsazena (více méně rovnoměrně) všechna čtyři pole:

stal.

	a'	b'
řec. a	+	+
b	+	+

II. Symetrický model překladové ekvivalence jednoduché (lineární), v němž vždy jeden z obou s/d prostředků v textu řeckém je přeložen jedním z obou s/d prostředků v textu staroslověnském, a to vždy tím, který je s předlohou ekvivalentní nejen významově, ale i výrazově, tedy $a \rightarrow a'$, $b \rightarrow b'$. Překladový čtverec má obsazena pouze dvě pole, dvě jsou buď zcela prázdná, nebo jsou obsazena jen slabě (tj. nanejvýš zcela ojedinělými doklady), tedy způsobem statisticky nevýznamným:

		stsl.	
		a'	b'
řec.	a	+	—
	b	—	+

III. Asymetrický model překladové ekvivalence, v němž jeden z obou s/d prostředků v textu řeckém je přeložen oběma s/d prostředky v textu staroslověnském, ale druhý z obou s/d prostředků v textu řeckém jen jedním z obou s/d prostředků v textu staroslověnském, a to tím, který řec. předloze odpovídá nejen po stránce významové, ale i výrazové, tedy $a \rightarrow a', b'$; $b \rightarrow b'$. Překladový čtverec má obsazena tři pole, jedno je buď zcela prázdné, nebo je obsazeno jen slabě (tj. nanejvýš zcela ojedinělými doklady), tedy způsobem statisticky nevýznamným:

		stsl.	
		a'	b'
řec.	a	+	+
	b	—	+

První dva modely představují krajní možnosti překladové ekvivalence s/d prostředků a jejich výklad z hlediska techniky překladu je více méně jednoznačný. Fakt, že se v modelu I. překládá každý ze s/d prostředků řec. předloh vždy celým komplexem s/d prostředků staroslověnských, dovoluje učinit závěr, že řecká předloha neměla v takových případech podstatnější vliv na výběr s/d prostředků v staroslověnině ani na jejich distribuci v stsl. textu. Zcela bez vlivu by řecké znění bylo ovšem jen tehdy, kdyby obsazení všech čtyř polí překladového čtverce bylo vyváжено i po stránce kvantitativní. Samo obecné konstatování „obsazenosti“ všech čtyř polí mohlo by totiž skrývat kvantitativní převahu ekvivalence v polích souhlasných výrazově (tedy $a \rightarrow a'$, $b \rightarrow b'$), takže i tento model může naznačovat takový překladový postup, při němž byl frekvenční index s/d prostředků v přeložených projevech upraven pod tlakem originálů. To lze zjistit pozorováním kvantitativních

relací v obsazování jednotlivých polí překladového čtverce a jejich statistickým vyhodnocením. V odborné literatuře se překlad prostředkem shodným s předlohou významově, ale neshodným výrazově (tedy $a \rightarrow b'$ nebo $b \rightarrow a'$), které jsou v tomto modelu zastoupeny vedle ekvivalence typu $a \rightarrow a'$ a $b \rightarrow b'$, označuje někdy jako „odchylka“ od znění předloh a tento způsob překladu se hodnotí jako „volný“, „samostatný“ atp.

Naopak fakt, že se v modelu II. překládá každý ze s/d prostředků řeckých pouze tím ze s/d prostředků staroslověnských, který je s originálem totožný i po stránce výrazové (tedy $a \rightarrow a'$ a $b \rightarrow b'$), dovoluje učinit závěr, že znění řecké předlohy regulovalo v takových případech rozhodujícím způsobem výběr s/d prostředků v stsl. překladu a upravilo tak jejich frekvenční index (vzájemnou kvantitativní relaci) v textu. V odborné literatuře se tento způsob překladu hodnotí zpravidla jako „věrný“, „doslovný“, „ad verbum“, „bez odchylek“ (ba i „otrocký“) apod.

V míře překladové „volnosti“ a „doslovnosti“ se jednotlivé stsl. překlady od sebe liší a to svědčí zjevně i o různosti překladatelů, jejichž prací vznikly. K doslovnosti tšhne nejnápadněji starý překlad žaltáře. Bylo např. statisticky zjištěno (JELITTE 1967), že v postavení adverbii vzhledem k určovanému větnému členu, tj. v jejich antepozici, nebo postpozici, vykazují stsl. evangelní kodexy 14,9–16,5 % „odchylek“ od řec. originálů (s absolutní četností odchylek 134 v M, 125 v Z, 89 v A a 56 v Š), kdežto v PsŠin je po této stránce shoda s řec. předlohami takřka dokonalá: existují v něm jen 2 odchylky.

Model III. představuje vlastně kompromis mezi oběma předcházejícími: první řádek jeho překladového čtverce označuje daný způsob překladu jako „volný“, neboť obsahuje vedle případů typu $a \rightarrow a'$ také případy typu $a \rightarrow b'$, druhý řádek označuje daný způsob překladu jako „doslovný“, neboť obsahuje pouze případy typu $b \rightarrow b'$. To jsou ovšem charakteristiky, které by se – vzaty každá sama o sobě – navzájem vylučovaly. Ve skutečnosti však nelze zádnou z nich vzít v úvahu izolovaně od druhé, protože – jak bylo řečeno už výše – k adekvátnímu poznání překladové ekvivalence a techniky překladu vůbec je nutno srovnat vždy celý komplex s/d prostředků na levé straně překladové rovnice s celým odpovídajícím komplexem s/d prostředků na pravé straně překladové rovnice. Asymetrický model se tak jeví jako schéma, které postihuje daný způsob překládání jako současně i volný, i doslovný, nebo řečeno negativně, jako ani zcela volný, ani zcela doslovný. Nerealizování jedné ze čtyř možností překladové ekvivalence dvojčlenného souboru s/d prostředků v textech předloh i v textu překladů (tj. $b \rightarrow a'$ v překladovém čtverci schematicky znázorňujícím náš III., asymetrický model) lze o becně formulovat tak, že jednoho ze dvou s/d prostředků se v staroslověnsčině užívalo pouze jako ekvivalentu řec. prostředku identického s ním nejen významově, ale i výrazově, že tedy řecké znění podpořilo užití exkluzivnějšího z obou s/d prostředků stsl. textu, ale nezabránilo progresivnějšímu z nich uplatnit se i bez přímé opory o řecký prostředek výrazově s ním identický.

Na asymetrický model narážíme při vyšetřování řecko-staroslověnské překladové ekvivalence dosti často. Např. při konfrontaci překladu řec. participií v atributivní a substantivní funkci a vět vztažných stejnými prostředky staroslověnskými zůstává v překladovém čtverci neobsazeno pole „řec. věta vztažná → stsl. participium“ (VEČERKA 1983). Nebo v textu evangelí bylo zjištěno, že v překladovém čtverci zachycujícím distribuci sponově jmenného a beze-

sponově jmenného predikátu na odpovídajících si místech řec. originálů a jejich stsl. překladů by byl nápadný nárůst dokladů v poli „řec. bezpečně jmenný predikát → stsl. sponově jmenný predikát“ (GRÜNENTHAL 1911). Nebo v překladovém čtverci zachycujícím střídání antepozice a postpozice (stsl. dativního a řec. genitivního) subjektu vzhledem k jeho (participiím vyjádřenému) predikátu ve vazbě stsl. dativu absolutního a řec. genitivu absolutního zůstává v kanonických památkách zcela prázdné pole „řec. postpozice → stsl. antepozice“ (VEČERKA 1961, s. 52), atp. Konkrétní motivace tohoto překladatelského postupu byla ovšem v případě různých komplexů s/d prostředků různá; pokusíme se ji ilustrovat třemi navzájem odlišnými ukázkami:

1. V řec. předlohách stsl. textů je konstrukce neurčitého nebo tázacího zájmena (v substantivní funkci) s genitivem celkového množství, jehož část označuje ono neurčité nebo tázací zájmeno, možná buď s předložkou (*ἐξ/ἐκ*), nebo s prostým genitivem bezpředložkovým, tedy *εἰς ἐξ ἀνδρῶν* ~ *εἰς ἀνδρῶν*; v jejich stsl. překladech se objevují rovněž konstrukce s předložkou (*отъ*), nebo s prostým genitivem bezpředložkovým, tedy *јединъ отъ њихъ* ~ *јединъ ихъ*. Model překladové ekvivalence uvedených souborů s/d prostředků je v evangelích asymetrický (VEČERKA 1955) a podobné poměry jako v evangelích konstatuje obecně pro Supr MARGULIÉS (1927, s. 101–102): řecká bezpředložková konstrukce může být přeložena jak stsl. konstrukcí předložkovou, např. Supr 11.3–4 *nik'tože отъ človѣкъ б(ог)а видѣвъ живъ бодетъ — οὐδεὶς ἀνθρώπων*, tak i bezpředložkovou, např. L 10.33 *kotoraago ichъ бодетъ жена — τίνος ἀνδρῶν γίνεται γυνή*, kdežto řec. konstrukce předložková jen stsl. konstrukcí předložkovou, např. L 12.25 *кто же отъ васъ पेку се можеть приложити Z, M — τις δὲ ἐξ ὑμῶν*. V překladovém čtverci zobrazujícím distribuci těchto s/d prostředků v textu řeckém i staroslověnském ve vzájemné relaci zůstává pole „řec. předložková konstrukce → stsl. bezpředložková konstrukce“ neobsazeno; to znamená, že stsl. bezpředložková konstrukce se v textu vyskytuje výlučně na těch místech, kde má přímou oporu ve výrazově shodné konstrukci řecké — ale ta mohla být ovšem přeložena někdy i stsl. konstrukcí předložkovou. Sumární čísla ze 4 evangelních kodexů Z, M, A, S jsou tato:

		stsl.	
		předl.	bezpředl.
řec.	předl.	138	1
	bezpředl.	156	84

(Do tabulky nebylo pojmato dalších 94 dokladů, v nichž jsou v řec. textech dle Sodenova vyd. (Göttingen 1913) doložena různoočtení předložková // bezpředložková.)

Protože v současných slovanských jazycích bezpředložkové konstrukce tohoto typu neexistují, mohla by bezvýhradná motivace jejich výskytu v stsl. textech oporou o výrazově identické znění řeckých předloh vyvolávat dojem, že máme před sebou v případě stsl. obrátů typu *јединъ ихъ* „doslovnou ná-

podobu“ nebo „syntaktický kalk“ podle řečtiny bez faktické jejich existence v živém jazykovém podnoží staroslověnštiny. Bezpečné doložení bezpředložkových obrátů tohoto typu i v jiných starších slovanských jazycích, zejm. též v staré češtině (typ *jeden/kdo/který ... jich*), však tuto možnost vylučuje a posouzení řecko-staroslověnské překladové ekvivalence v aspektu historickosrovnávacím nabízí výklad stsl. bezpředložkových konstrukcí jako prostředku v živé jazykové bázi staroslověnštiny sice existujícího, ale již ustupujícího progresivnější konstrukci předložkové a v literárních textech vlivem řeckým udržovaného a konzervovaného patrně nad míru obvyklou ve slovanské běžné komunikaci ústní.

2. Jiným podobným případem je střídání antepozice a postpozice v řeckých členových konstrukcích s adverbii nebo (předložkovými) pády rozvíjejícími ve větě substantivum, tedy *ή τοῦ πνεύματος βλασφημία* ~ (*ή*) *βλασφημία ἡ τοῦ πνεύματος*; v jejich stsl. překladech se rovněž střídá antepozice a postpozice adverbia nebo (předložkového) pádu uvozeného „členovým“ *ize* (KURZ 1939–46, zvl. s. 280–285), tedy *jaže na duchъ chula* ~ *chula jaže na duchъ*. Model jejich překladové ekvivalence je však rovněž asymetrický: řec. antepozice může být přeložena jak antepozitivně, např. Mt 12.31 *ἐξε na d(u)chъ vlasvimie. ne otъrustitъ sę č(lově)komъ Z* — *ή δὲ τοῦ πνεύματος βλασφημία*, tak i postpozitivně, např. EuchSin 6a 1–2 *daždъ emu vsě prošeniē. ēže na s(ъ)p(ase)nie — πάντα τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα*, kdežto řec. postpozici odpovídá v stsl. překladech pouze postpozice, např. Mt 6.23 *ašie světъ iže vъ tebě. tъma estъ. tē tъma kolъmi Z, M, A, S* — *τὸ φῶς τὸ ἐν σοί*.

V překladovém čtverci zobrazujícím distribuci uvedených s/d prostředků v textech zůstává pole „řec. postpozice → stsl. antepozice“ v kanonických památkách zcela neobsazeno: je tu na 63 místech řec. postpozice přeložena stsl. postpozicí, z 52 dokladů řec. antepozice pak 24 stsl. postpozicí a 28 stsl. antepozicí (VEČERKA 1968); to znamená, že uvedené stsl. konstrukce antepozice se v textu vyskytují výlučně na těch místech, kde mají přímou oporu ve výrazově shodné konstrukci řecké — ale ta mohla být ovšem přeložena i stsl. konstrukcí postpozice. Protože v současných slovanských jazycích jsou relativní útvary (s nimiž se patrně už i v staroslověnštině ztotožnily naše konstrukce v postpozici — VEČERKA 1983) v antepozici zcela neobvyklé, mohl by vzniknout dojem, že máme před sebou v podstatě podobný případ, jaký jsme řešili v ukázce č. 1. Historickosrovnávací analýza nám však nabízí jiný výklad. Uvedené stsl. konstrukce (a to v antepozici i v postpozici) jsou totiž stsl. neologismem, specificky knižním prostředkem vytvořeným v staroslověnštině z potřeby najít potřebný překladový ekvivalent členových konstrukcí řeckých, který v živé slovanské řeči té doby zjevně vyvinut nebyl. Stsl. *ize*, které bylo zvoleno za ekvivalent řec. členu, bylo však v staroslověnštině zcela běžným konstitutivním prvkem silně frekventovaných vět relativních — a jim se konstrukčně přizpůsobovaly a tak se s nimi do jisté míry identifikovaly i stsl. překlady řec. konstrukcí členových. Protože stsl. relativní věty adjektivní stávaly takřka výlučně v postpozici k určovanému jménu, tíhly k postpozici i nově vytvářené obraty překládající uvedené členové konstrukce řecké s pomocí *ize*; odtud i překlad řec. konstrukcí v antepozici staroslověnskou postpozicí. Zachované případy se stsl. antepozicí, vždy inspirované stejným zněním řec. originálů, nepředstavují tedy petrifikaci archaického prostředku (domácího), jako tomu bylo v příkladu 1., nýbrž právě nao-

pak prosazení specificky knižního neologismu, který se na doložených místech nedokázal přizpůsobit běžnějšímu typu domácímu proti řečtině.

3. V řetězcích několikanásobných větných členů vyjádřených předložkovým výrazem a spojených kopulativním vztahem asyndeticky nebo s pomocí kopulativních spojek se jak v řečtině, tak v staroslověnětině předložka u druhého členu, resp. u dalších členů opakovat může, ale nemusí. Model překladové ekvivalence tohoto dvojčlenného souboru s/d prostředků je zase asymetrický: řecká konstrukce bez opakování předložky může být přeložena jak stsl. konstrukcí stejnou, tj. bez opakované předložky, např. L 2.52 *spēaše prēmōd-rostijc (...) oť b(og)a i ē(lově)krz* Z, M, A, S — *παρά θεῶ καὶ ἀνθρώποις*, tak i konstrukcí, v níž se předložka u dalšího členu (dalších členů) opakuje, např. Ps 40.2 *blažen razuměvaže na ništa i na uboga* Sin — *ἐπὶ πτωχῶν καὶ πένητα*, kdežto řec. konstrukce s opakováním předložky jen stsl. konstrukcí shodnou, tj. s opakováním předložky, např. Euch 12b 5–7 *sějoštju sēme na rodz. i na podobie* — *κατὰ γένος καὶ καθ' ὁμοίότητα*. Pro toto pozorování jsme neměli k dispozici úplný materiál z kanonických památek, nýbrž jen reprezentativní vzorek z každé z nich. V překladovém čtverci zobrazujícím distribuci uvedených s/d prostředků v textech zůstává pole „řec. opakování předložky → stsl. neopakování předložky“ ve zkoumaných vzorcích neobsazeno a lze soudit, že stejný obraz by zůstal v podstatě zachování při průzkumu úplného materiálu (tj. „neobsazeno“ nebo nanejvýš jen „slabě obsazeno“). To tedy znamená, že se v stsl. textu neopakování předložky u druhého členu (dalších členů) několikanásobné předložkové konstrukce vyskytuje výlučně (nebo skoro jen) na těch místech, kde má přímou oporu ve výrazově shodném postupu ř. originálů, tj. rovněž bez opakování předložky — ale tento typ mohl být do staroslověnětiny přeložen i typem repetičním. Na rozdíl od obou předoházejících příkladů však obě s/d možnosti konstruovat několikanásobný větný člen vyjádřený předložkovou vazbou jsou v slovanských jazycích zachovány od nejstarších vývojových období až do současnosti, srov. např. *novočeské v řekách a mořích || v řekách a v mořích*. Títhnutí stsl. textů k opakování předložky by snad bylo možno vyložit jako další projev tendence k větší výrazové explicitnosti, která se ve srovnání s jejich řec. předlohami projevuje i v jiných jevech (VEČERKA 1971), dobře možný prostředek méně explicitní pak by byl došel uplatnění pouze s přímou oporou o souhlasné znění řecké. Nebo pokud bychom připustili, že dnešní hodnocení repetičního typu jako „méně intelektuálního“, „lidovějšího“, „hovorovějšího“ atp. by mohlo platit už i pro starší vývojové období, mohli bychom v inklinaci k opakování předložek v stsl. projevech i mimo bezprostřední oporu o výrazově totožné znění řec. předlohy vidět projev „spontánnějšího“ jazykového vyjadřování, jehož „intelektuálnější“ protějšek — tj. bez opakování předložky — by byl ve svém užití podpořen výrazově shodným prostředkem na příslušných místech řec. předloh.

Vcelku lze říci, že zjištění asymetrického modelu řecko-staroslověnské překladové ekvivalence vede k hlubšímu výkladu stsl. stavu, ale ten je možný jen s uvážením širších slovanských souvislostí historickosrovnávacích, specifčnosti spisovného jazyka ve vztahu k jeho živému jazykovému podnoží, respektive i možných motivů stylistických.

LITERATURA

- GRÜNENTHAL, O.: Die Übersetzungstechnik der aksl. Evangelienübersetzungen. *AslPh*, 31, 1910, s. 321—366, 507—528; 32, 1911, s. 1—48.
- JELITTE, H.: Die Wortstellung des Adverbiums im Altkirchenslavischen. *Slavia*, 36, 1967, s. 75—97.
- KURZ, J.: K otázce členu v jazycích slovanských, se zvl. zřetelem k staroslověnině. *ByzSlav*, 8, 1937—38, s. 219—340; 9, 1939—46, s. 172—288.
- MARGULIÉS, A.: Der aksl. Codex Suprasliensis. Heidelberg 1927.
- VEČERKA, R.: K překladu stsl. evangelij z řečtiny. *Slavia*, 24, 1955, s. 42—44. Syntax aktivních participií v staroslověnině, Praha 1961. Vliv řečtiny na staroslověninu. *LF*, 94, 1971, s. 129—151. Souvětí se závislými větami relativními v staroslověnině. *Slovo*, 32—33, Zagreb 1983, s. 15—52.

DAS ASYMMETRISCHE MODELL DER GRIECHISCH- -ALTKIRCHENSLAVISCHEN ÜBERSETZUNGSÄQUIVALENZ DER SYNONYMEN UND DUBLETTEN SPRACHMITTEL

Bei der Betrachtung der Übersetzungstechnik altkirchenslavischer Texte ist es notwendig, in jedem Einzelfall den ganzen Komplex der griechischen synonymen/dubletten Mittel mit dem entsprechenden Komplex dessen aksl. Übersetzungsäquivalente zu vergleichen. Im Falle der minimalen möglichen Komplexe — mit je zwei Elementen in jeder der beobachteten Sprachen — kann man die Übersetzungssituation schematisch mit Hilfe einfacher, vier Felder enthaltender „Übersetzungsquadrate“ gut versinnbildlichen, die man als eine Durchdringung (Kreuzung) der griechischen s/d Mittel in der horizontalen Linie mit ihren aksl. Übersetzungsäquivalenten in der vertikalen Linie konstruieren kann. Ein solches Schema der griechisch-altkirchenslavischen Übersetzungsäquivalenz ist überraschend häufig in „asymmetrischer Form“ anzutreffen, das bedeutet, dass ein von den vier Feldern des Übersetzungsquadrats unbesetzt (oder fast unbesetzt) bleibt. Die Verschiedenheit der konkreten Möglichkeiten, diese Erscheinung in einer speziellen Art und Weise zu deuten, wird an drei Beispielen der griechisch-aksl. Übersetzungsäquivalenz illustriert:

1. εἰς αὐτῶν // εἰς ἐξ αὐτῶν: *jedinъ ichъ // jedinъ otъ ňichъ*
2. ἡ τοῦ πνεύματος βλασφημία // (ἡ) βλασφημία ἡ τοῦ πνεύματος: *jaže na duchъ chula // chula jaže na duchъ*
3. κατὰ γένος καὶ ὁμοιότητα // κατὰ γένος καὶ καθ' ὁμοιότητα: *na rodъ i podobije // na rodъ i na podobije*.

